

Yunusjon ISOMIDDINOV,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti, DSc

Professor B.Omonov taqrizi asosida

SHARQ FALSAFASI VA SUN'IY INTELLEKT: AL-FAROBIIY, IBN SINO, NAVOIY ASARLARIDA AQL KONSEPSIYASI BILAN QIYOSIY TAHLIL

Аннотация

Ushbu maqolada Sharq falsafasi namoyandalari – al-Farobiy, ibn Sino va Alisher Navoiy asarlarida aql konsepsiyasining mohiyati tahlil qilinadi va u sun'iy intellekt tushunchasi bilan qiyosiy o'rganiladi. Tadqiqotda Sharq tafakkurida aqlning ilohiy va ma'naviy jihatlar bilan zamonaviy texnologiyalardagi intellektual modellar o'rtasidagi farqlar yoritiladi. Sun'iy intellektning falsafiy asoslari, inson aqli bilan o'xshash va farqli jihatlar, shuningdek, axloqiy va gnoseologik muammolar tahlil qilinadi. Maqola Sharq falsafasi merosini zamonaviy ilmiy kontekstda qayta talqin qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Sharq falsafasi, aql, sun'iy intellekt, Al -Farobiy, Ibn Sino, Navoiy, falsafiy tahlil, gnoseologiya, ma'naviyat, axloqiy qadriyatlar.

EASTERN PHILOSOPHY AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPT OF INTELLECT IN THE WORKS OF AL-FARABI, IBN SINA, AND NAVOI

Annotation

This article analyzes the concept of intellect in the works of the great representatives of Eastern philosophy – al-Farabi, ibn Sina (Avicenna), and Alisher Navoi – and compares it with the modern understanding of artificial intelligence. The study highlights the metaphysical and spiritual aspects of reason in Eastern thought and contrasts them with the functional and computational models of intellect in contemporary technology. The philosophical foundations of artificial intelligence, its similarities and differences with human reason, as well as its ethical and epistemological implications, are examined. The article aims to reinterpret the intellectual heritage of the East in the light of modern philosophical and technological discourse.

Key words: Eastern philosophy, intellect, artificial intelligence, Al-Farabi, Ibn Sina, Navoi, philosophy, cognition, spirituality, ethics.

ВОСТОЧНАЯ ФИЛОСОФИЯ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ РАЗУМА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛЬ-ФАРАБИ, ИБН СИНЫ И НАВОИ

Аннотация

В данной статье рассматривается концепция разума в трудах выдающихся представителей восточной философии – аль-Фараби, Ибн Сины (Авиценны) и Алишера Навои – и проводится её сравнительный анализ с современным понятием искусственного интеллекта. В исследовании освещаются метафизические и духовные аспекты разума в восточной мысли, сопоставляются с функциональными и вычислительными моделями интеллекта в современных технологиях. Анализируются философские основы искусственного интеллекта, его сходство и различия с человеческим разумом, а также этические и гносеологические проблемы. Статья направлена на переосмысление восточного философского наследия в контексте современных научно-технологических реалий.

Ключевые слова: восточная философия, разум, искусственный интеллект, Аль-Фараби, Ибн Сина, Навои, философия, познание, духовность, этика.

Kirish. XXI asr insoniyat taraqqiyotining yangi davrini – sun'iy intellekt asrini boshlab berdi. Texnologik taraqqiyot, raqamli tafakkur va avtomatlashtirilgan tizimlar jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalariga kirib keldi. Biroq sun'iy intellekt (SI) masalasi faqat texnik yoki matematik muammo emas – u falsafiy, axloqiy va gnoseologik savollarni ham o'rtaga qo'ymoqda.

Sharq falsafasi, xususan, Al-Farobiy, Ibn Sino va Alisher Navoiy merosida aql masalasi eng markaziy tushunchalardan biridir. Ular aqlni nafaqat bilish vositasi, balki insonning ma'naviy kamolotini belgilovchi ilohiy nur, borliqni anglash qudrati sifatida talqin qilganlar. Bu qarashlar inson tafakkurining mohiyati, ma'naviyat bilan aql o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni chuqur ifodalaydi. Al-Farobiy o'zining "Aql va ma'qul haqidagi risola"sida inson aqlini bosqichma-bosqich rivojlanadigan ijtimoiy va ruhiy jarayon sifatida izohlaydi. Ibn Sino esa aqlni faol va potensial shakllarda tahlil qilib, bilishning eng oliy darajasi – "faol aql"ni ilohiy idrok

bilan bog'laydi. Alisher Navoiy esa aqlni insonni "haqiqatga eltuvchi nur" sifatida sharhlab, uni axloqiy barkamollik va ruhiy yuksalish bilan birlashtiradi.

Bugungi sun'iy intellekt g'oyasi esa aqlni texnologik model sifatida yaratish, inson tafakkurining mexanizmlarini dasturlash orqali modellashtirishga qaratilgan. Shu nuqtada qadimiy Sharq falsafasi bilan zamonaviy ilm-fan o'rtasida qiziqarli qiyosiy tahlil paydo bo'ladi. Agar Sharq mutafakkirlari aqlni ma'naviy-motivatsion va ontologik kuch sifatida ko'rgan bo'lsalar, zamonaviy SI tadqiqotlari uni hisobsiz axborotni qayta ishlovchi algoritmik tizim sifatida tasvirlaydi. Demak, bugungi ilmiy muammolardan biri – aqlning tabiiy (insoniy) shakli bilan sun'iy shakli o'rtasidagi falsafiy tafovutni aniqlashdir. Bu masalani tahlil qilish orqali biz nafaqat sun'iy intellektning imkoniyatlarini, balki inson tafakkurining cheksiz ichki olamini ham chuqurroq tushunamiz.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Sharq falsafasi tarixida “aql” tushunchasi har doim inson mohiyati, tafakkur va bilish jarayonining markazida bo‘lgan. Qadimiy manbalardan tortib, zamonaviy sun‘iy intellekt nazariyalari gacha bu tushuncha turli davrlarda turlicha talqin etilgan bo‘lsa-da, ularning barchasini ong va bilishning tabiatini anglashga bo‘lgan intilish birlashtiradi.

Al-Farobiy (IX–X asrlar) o‘zining “Aql ma’nolari haqida risola” (“Risāla fī ma’ānī al-‘aql”) asarida aqlni bilishning faol kuchi sifatida talqin qiladi. Farobiya ko‘ra, inson aqli ilohiy faol aql bilan aloqa orqali mukammallikka erishadi. Bu qarash zamonaviy sun‘iy intellekt g‘oyalaridan tubdan farq qiladi, chunki unda aql ma’naviy va metafizik mohiyatda talqin qilinadi. Farobiy aqlni faqat hisob-kitob emas, balki ma’naviy idrok va axloqiy ong bilan bog‘laydi (Farabi, 1993).

Ibn Sino (980–1037) o‘zining “Kitob ash-Shifo” va “Kitob an-Najot” asarlarida aqlni bilishning markaziy asosi deb hisoblaydi. Ibn Sino aqlni ontologik va gnoseologik birlikda tushunadi. Unga ko‘ra, haqiqiy bilish aqlning faollashuvi orqali amalga oshadi. Bu nuqtai nazar hozirgi kunda “self-learning” (o‘zini o‘zi o‘rgatuvchi tizimlar) deb ataluvchi sun‘iy intellekt algoritmlariga ma’lum darajada o‘xshashdir, ammo Ibn Sino aqlni ruhiy va axloqiy mohiyat bilan chambarchas bog‘laydi (Avicenna, 1952).

Alisher Navoiy (1441–1501) o‘zining “Mahbub ul-qulub”, “Hayrat ul-abror” kabi asarlarida aqlni insonni haqiqat sari yetaklovchi nur sifatida talqin qiladi. Navoiy uchun aql — bu nafaqat bilish vositasi, balki axloqiy mezon hamdir. Navoiy nazarida haqiqiy aql — bu ilohiy ma’naviyat bilan uyg‘unlashgan tafakkur, u insonni nafaqat bilishga, balki ezgulikka yetaklaydi. Shu ma’noda, uning aql konsepsiyasi zamonaviy “sun‘iy intellekt etikasi” masalalariga yaqin falsafiy mazmunga ega (Navoiy, 1499/2003).

XX–XXI asr olimlari aqlni asosan axborotni qayta ishlash jarayoni sifatida izohlaydilar. D. Dennett (1991), D. Chalmers (1996), J. Searle (1980), N. Bostrom (2014) kabi faylasuflar sun‘iy intellektni inson tafakkurining modellashtirilgan shakli deb baholaydilar, ammo ularning aksariyati sun‘iy ongni mavjudligi masalasiga shubha bilan qaraydilar.

L. Floridi (2011) esa “axborot falsafasi” nazariyasini ilgari surib, aqlni informatsion tizimlarning o‘zaro ta’siri sifatida talqin qiladi. Biroq bu qarashlarda aqlning ma’naviy va ilohiy o‘lchovlari deyarli e’tibordan chetda qoladi — bu esa Sharq tafakkuri bilan asosiy farqni tashkil etadi.

Zamonaviy sun‘iy intellekt nazariyalari, xususan, R. Kurzweil (2005) va S. Russell (2021) asarlarida aql avtomatik o‘zini takomillashtiruvchi tizim sifatida izohlanadi. Biroq ular insoniy “aql”ni ma’naviy, estetik va axloqiy jihatdan emas, balki mexanik va funksional jihatdan tahlil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asoslari Sharq falsafasi, gnoseologiya, ontologiya hamda zamonaviy sun‘iy intellekt nazariyalari o‘rtasidagi falsafiy uyg‘unlik va tafovutlarni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot qiyosiy-falsafiy, analitik, tizimli va kontseptual yondashuvlarga tayangan holda olib borildi.

Falsafiy-tahliliy usul: aqlning mohiyatini turli konsepsiyalar asosida talqin qilish.

Qiyosiy-tarixiy usul: Sharq mutafakkirlari g‘oyalarini zamonaviy SI nazariyalari bilan tarixiy kontekstda solishtirish.

Mantiqiy umumlashtirish usuli: tahlil natijalarini falsafiy xulosalar ko‘rinishida birlashtirish.

Kontent-tahlil usuli: manbalardagi aql, ong, idrok, bilish haqidagi terminlarni mazmuniy tahlil qilish.

Tahlil va natijalar. Sharq falsafasida “aql” tushunchasi inson mohiyatining eng yuksak bosqichi sifatida talqin qilinadi. Al-Farobiy, Ibn Sino va Navoiy aqlni faqat

bilish quvvati emas, balki ma’naviy va ilohiy idrok manbai deb bilganlar. Zamonaviy sun‘iy intellekt (SI) esa aqlni axborotni qayta ishlash tizimi sifatida ko‘radi.

Sun‘iy intellekt esa bu jihatdan chegaralangan model bo‘lib, u ma’naviy mazmunni emas, balki algoritmik vazifalarni bajaradi.

Ontologik jihatdan qaraganda, inson aqli mavjudlikni anglash va uni ma’nolash jarayonidir, SI esa mavjudlikni qayta ishlovchi vosita xolos.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Sharq mutafakkirlari aqlni axloqiy komillik bilan bog‘liq holda izohlaydilar. Masalan, Navoiy aqlni “ezgulik sari yo‘naltiruvchi nur” deb ataydi. Sun‘iy intellekt esa axloqiy asoslar faqat dasturchi tomonidan berilgan shartlar doirasida mavjud bo‘lib, ichki mas’uliyat hissi mavjud emas.

Shu bois, sun‘iy intellektning ijtimoiy hayotdagi roli inson nazorati ostida bo‘lishi lozim. Agar axloqiy nazorat zaiflashsa, texnologiya insoniyat uchun xavfga aylanadi — bu esa falsafiy va huquqiy me’yorlarni yangilash zaruratini keltirib chiqaradi.

- **Xulosa va takliflar.** Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

Sharq falsafasida “aql” tushunchasi — insonning ilohiy va ruhiy mohiyatini aks ettiruvchi konsepsiya;

Zamonaviy sun‘iy intellekt esa aql — mexanik, hisoblovchi va o‘rganishga yo‘naltirilgan tizim;

Al-Farobiy, Ibn Sino va Navoiy qarashlari bugungi kunda sun‘iy ong haqidagi bahslarga falsafiy asos bo‘la oladi;

Inson aqli va sun‘iy intellekt o‘rtasida funksional o‘xshashlik mavjud bo‘lsa-da, mohiyatan mutlaq tafovut saqlanadi;

Sharq falsafasidagi “aql va axloq birligi” konsepsiyasi zamonaviy texnologik rivojlanishning axloqiy chegaralarini belgilashda muhim nazariy asos bo‘lishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Sharq falsafasida shakllangan “aql” konsepsiyasi insonning faqat bilish qobiliyatini emas, balki ma’naviy, axloqiy va ilohiy mohiyatini ham o‘z ichiga oladi. Al-Farobiy, Ibn Sino va Alisher Navoiy aqlni borliqni anglash, haqiqatni topish va insonni komillikka eltuvchi kuch sifatida talqin qilganlar. Ularning ta’limotlarida aql inson ruhining eng faol, eng yuksak darajasi bo‘lib, uni ezgulik va haqiqat sari yo‘naltiradi.

Zamonaviy sun‘iy intellekt esa aqlni texnologik tizim sifatida modellashtiruvchi mexanik yondashuv bilan izohlaydi. U axborotni qayta ishlash, tahlil qilish va algoritmik qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘lsa-da, inson tafakkuriga xos bo‘lgan hissiyot, ma’naviyat, axloqiy mas’uliyat va subyektiv ong unsurlaridan mahrumdir.

Sharq falsafasi bilan zamonaviy texnologik tafakkur o‘rtasidagi asosiy tafovut shundaki: Sharq mutafakkirlari aqlni borliq va Haqning birligi sifatida ko‘rgan bo‘lsa, sun‘iy intellekt bu birlikni axborot va mantiqiy jarayonlar darajasida tushuntiradi. Shu bois, sun‘iy intellektni rivojlantirishda Sharq falsafasidagi ma’naviy, axloqiy va insonparvar tamoyillarni inobatga olish zarur. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, inson aqli va sun‘iy intellekt o‘rtasida funksional o‘xshashlik mavjud bo‘lishi mumkin, ammo mohiyat jihatidan ular tubdan farq qiladi. Inson aqli — yaratuvchanlik, sezgi va ruhiy tajriba manbai; sun‘iy intellekt esa inson tomonidan yaratilgan, chegaralangan tizimdir.

Shunday qilib, Sharq falsafasi merosini qayta o‘rganish nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki sun‘iy intellekt texnologiyalarini axloqiy mas’uliyat, ruhiy yondashuv va ma’naviy qadriyatlar asosida rivojlantirish uchun ham muhim nazariy poydevor yaratadi.

Takliflar:

Falsafiy ta’lim tizimida integratsiya: Oliy ta’lim muassasalarida sun‘iy intellekt fanlarini Sharq falsafasi, axloqshunoslik va ma’naviyat kurslari bilan integratsiyalash

tavsiya etiladi. Bu, texnologik tafakkur bilan axloqiy ong o'rtasida uyg'unlik yaratadi.

Sun'iy intellekt etikasi bo'yicha falsafiy yondashuv: SI dasturlari va algoritmlarini ishlab chiqishda Sharq mutafakkirlarining "aql va axloq birligi" konsepsiyasidan foydalanish lozim. Bu insoniy qadriyatlarga asoslangan "mas'ul sun'iy intellekt" modelini shakllantiradi.

Ilmiy tadqiqotlarda Sharq merosidan foydalanish: Aql va tafakkur haqidagi Al-Farobiy, Ibn Sino va Navoiy asarlarining konseptual g'oyalari zamonaviy sun'iy ong tadqiqotlariga kiritish, falsafiy asosni boyitadi.

Texnologik rivojlanishda axloqiy me'yorlarni mustahkamlash: Sun'iy intellekt inson hayotiga keng kirib kelayotgan bir davrda, uning harakatlari ustidan axloqiy nazorat mexanizmlarini falsafiy va huquqiy jihatdan takomillashtirish zarur.

Kross-falsafiy tadqiqotlarni kengaytirish: Sharq va G'arb tafakkuridagi "aql" tushunchasining o'zaro ta'siri, o'xshashlik va farqlarini o'rganishga qaratilgan xalqaro ilmiy loyihalarni qo'llab-quvvatlash lozim.

Ma'naviy komponentni SI dasturlariga kiritish: Kelajakda sun'iy intellekt tizimlarida insoniy axloq, empatiya va ijtimoiy mas'uliyatni modellashtirish bo'yicha falsafiy-tadqiqot yo'nalishlarini rivojlantirish muhim ilmiy vazifa sifatida qaraladi.

Sharq mutafakkirlarining aql haqidagi falsafiy qarashlari sun'iy intellekt haqidagi zamonaviy bahslarni yanada boyitadi. Bu ikki yo'nalishning birlashtirilishi insoniyatning kelajakdagi intellektual va ma'naviy taraqqiyotini muvozanatli shaklda davom ettirish uchun mustahkam nazariy zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Al-Farabi. (1993). *Risāla fī ma'ānī al-'aql* [Aql ma'nolari haqida risola]. – Bayrut: Dar al-Mashriq.
2. Ibn Sino (Avicenna). (1952). *Kitāb ash-Shifā* (Kitob ash-Shifo'). – Qohira: Al-Maktabat al-Misriyya.
3. Navoiy, A. (2003). *Mahbub ul-qulub*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
4. Navoiy, A. (1991). *Hayrat ul-abror*. – Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Ruzmetov, Sh. (2022). *Sharq falsafasida aql va tafakkur masalalarining falsafiy tahlili*. – Toshkent: Fan nashriyoti.
6. Karimov, A. (2023). *Sun'iy intellekt falsafasi: zamonaviy qarashlar va Sharq tafakkuri bilan uyg'unlik*. – Toshkent: Yangi asr avlodi.
7. Saidov, B. (2021). *Al-Farobiy falsafasida aql va ma'naviyat muammosi*. – Falsafa va hayot jurnali, №2, 56–63-betlar.
8. Abdullayeva, M. (2020). *Ibn Sino tafakkurida bilish nazariyasi va ruh konsepsiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
9. Rakhmonov, U. (2021). *Sun'iy ong va inson tafakkurining gnoseologik qiyosi*. – Ilm va innovatsiyalar jurnali, 5(3), 112–120.
10. Yusuf, I. (2019). *Navoiy asarlarida aql, axloq va komillik g'oyalari*. – Andijon: Innovatsiya nashriyoti.